

Vrijdenkers in Nederland

Amsterdam

Warmoesstraat 139

► Leon Korteweg *Historicus in opleiding* ► Bert Gasenbeek *Historicus*

16

Getrouw aan de eenmaal op zich genomen taak, vormden de vier ontwerpers van de ontwerp-statuten een voorlopig comité en riepen als zoodanig, bij circulaire, alle hun bekende geestverwanten tot eene vergadering op, welke Zondag, 12 oktober 1856, ten 10 ure des voor middags zou plaats hebben. Te bepaalder ure begaven zich de vier, naar het lokaal waar de Vergadering zou gehouden worden, en hadden zij er zorg voor gedragen, dat de tafel, waaraan zij als voorlopig comité plaats zouden nemen, om de werkzaamheden te regelen, voorzien was van eene aard- en hemelglobe, een teleskoop en een mikroskoop, als de symbolen van de wijze, waarop wij de openbaring Gods in de natuur kunnen opsporen.

(Over de oprichtingsvergadering van De Dageraad in de Warmoesstraat in Amsterdam.)

De vrijdenkersbeweging begon met een controversieel boek, *Licht en Schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java door de Gebroeders Dag en Nacht* (1854), waarin etnoloog Franz Junghuhn (1809–1864) in de vorm van een fictieve discussie tussen vier wetenschappers openlijk kritiek leverde op het orthodoxe christendom dat destijds Nederland nog domineerde. Deïsme, materialisme en pantheïsme werden als alternatieven aangeboden. Bang vanwege de storm van kritiek die de publicatie veroorzaakte, bedankte de uitgever voor een tweede editie. Junghuhns vrienden in zijn Amsterdamse dissidente vrijmetselaarslogos Post Nubila Lux ('Na de wolken [komt] het licht') vonden het echter zeer goed geschreven en namen de publicatie over.

Een jaar later richtten ze het tijdschrift *De Dageraad* op als vervolg op het boek en nog een jaar later stonden 44 mannen aan de wieg van de nieuwe vrijdenkersvereniging met dezelfde naam. Bijzonder was dat al snel na de oprichting ook vrouwelijke leden werden toegelaten en er geen ballotage was. De vrijmetselarij werd verlaten. Met behulp van de rede richtte men zich op het vergaren van wetenschappelijke kennis

van de natuur (wat men destijds ‘de natuurlijke godsdienst’ noemde) en de mensheid. Het onredelijke geloof werd verworpen. Na interne conflicten en een scheuring tussen 1867 en 1878, overwon De Dageraad een bestaanscrisis en kwam er sterker uit, nu met een krachtig atheïstisch-materialistisch geluid. Multatuli’s beroemd geworden Gebed van den Onwetende — met als laatste regel ‘O God, er is geen God!’ — illustreert hoe de vrijdenkers radicaal wilden breken met het christendom. Enkele politieke doelen die vrijdenkers in een manifest van 1875 opstelden waren scheiding van kerk en staat, armenzorg door de overheid in plaats van de kerken en leerplicht voor lager onderwijs. De ontwikkelingen in de wetenschap, met name de evolutietheorie van Darwin en historisch-kritisch bijbelonderzoek, en de opkomst van de arbeiders- en vrouwenbeweging (onder andere Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Aletta Jacobs waren prominente leden), hadden een grote invloed op het gedachtegoed van de Dageradianen. In 1890 deed het wijdverbreide antireligieuze traktaat *Dominee, pastoor of rabbi?*, anoniem geschreven door Jan G.A. ten Bokkel, veel stof opwaaien doordat er stevig werd aangeschopt tegen alle georganiseerde godsdiensten. Van de kleinzoon van deze Jan ten Bokkel is de volgende ruime omschrijving van vrijdenken: ‘Vrijdenken was ondogmatisch denken over maatschappelijke en levensbeschouwelijke vraagstukken. Een vrijdenker was ieder die zelfstandig zocht naar het “ware, het goede en het schone”. Hij geloofde niet a priori aan zogenoemde door God geopenbaarde waarheden, of aan theologische beweringen die niet wetenschappelijk gefundeerd waren.’

In 1921 werd in de statuten van De Dageraad voor het eerst opgenomen dat vrijdenkers ‘uitgaande van de rede’ zich ‘op atheïstisch standpunt’ plaatsen. Minister van Binnenlandse Zaken Theo Heemskerk (ARP) weigerde deze statutenwijziging in 1924 koninklijke goedkeuring te verlenen: atheïsme zou tegen de goede zeden en openbare orde zijn en leiden tot anarchie. Na felle debatten in de Tweede Kamer schaarde de christelijke meerderheid zich achter de minister. *De Vrijdenker* spotte dat het christendom geen monopolie op moraliteit had en De Dageraad deed via het Comité Kerkafscheiding oproepen om de kerk te verlaten (waaraan 3250 mensen in 1925 gevolg gaven). Uiteindelijk besloot men toch maar goedkeuring te verkrijgen. Hoogleraar rechtsfilosofie Leo Polak herschreef de statuten, met nadruk op bestrijding van geloofsdogma’s en bindend gezag, maar liet het woord ‘atheïstisch’ weg. Die formulering aanvaardde de regering in 1927.

Nadat de VARA samenwerking had geweigerd, verwierf De Dageraad in 1928 voor het eerst radiozendtijd via haar eigen Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (VRO). Deze groeide opmerkelijk snel, met een piek

